

ІСТОРІЯ ОСВІТИ І НАУКИ

УДК 243.3:230.2(477) «164»

Н.М. Шалашна

ВПЛИВ ФІЛОСОФСЬКИХ ІДЕЙ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА НА УКРАЇНСЬКИЙ ІКОНОПИС ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

У статті досліджується вплив філософських ідей та церковної діяльності Феофана Прокоповича на догматику та мистецьку практику української ікони першої половини XVIII століття.

Ключові слова: Феофан Прокопович, іконопис, філософія.

В статье исследуется влияние философских идей и церковной деятельности Феофана Прокоповича на догматику и художественную практику украинской иконы первой половины XVIII века.

Ключевые слова: Феофан Прокопович, иконописание, философия.

This article is presented deals with the investigation of the Feofan Prokopovych role in the process of development of the icon painting of Ukraine in the 17th-18th century.

Key words: Feofan Prokopovych, icon painting, philosophy.

Постановка проблеми. Особистість Феофана Прокоповича займає належне місце серед видатних творців української культури. Його геній зміг зрушити величезні пласти української та російської культур водночас, що спричинило певні докорінні зміни в культурних орієнтаціях, результати яких неоднозначно оцінюються й нині, проте їх масштаби не викликають сумнівів. Будучи видатним політичним та культурним діячем і водночас одним з найвищих церковних ієрархів, Феофан Прокопович власні філософські та культуротворчі ідеї втілював в основному через церковну діяльність. Саме тому викликає зацікавлення, який вплив мали його новаторські для свого часу ідеї на догматику та мистецьку практику української ікони. Безумовно, його думки як одного з найавторитетніших філософів своєї доби повинні були відображатись в середовищі тих, хто був причетний до створення ікони, а його настанови як керівника церкви за часів перебування на посадах ректора Києво-Могилянської академії та найвпливовішого члена Священного Синоду часто прямо стосувались іконописної практики.

Спроба вивчення впливу цих ідей на українську ікону першої половини XVIII ст. матиме певне значення для дослідження історії вітчизняної ікони як однієї з найбільш самобутніх сфер національної культури.

Аналіз актуальних досліджень. Діяльність Феофана Прокоповича в силу масштабу самої особистості викликала зацікавлення істориків, релігієзнавців, літературознавців, філософів тощо. Уже в XIX ст. вийшли фундаментальні праці І.Чистовича [12], П.Морозова [3]. Протягом XX ст. публікувалась велика кількість присвячених Ф.Прокоповичу наукових праць, серед яких найбільш ґрунтовними для дослідження його філософських поглядів варто назвати монографію В.Нічик [4], праці С.Шкіль [14], В.Білецького [1], Д.Ковалю [2] та ін. Проте синтетичних праць, у яких би висвітлювались впливи ідей Ф. Прокоповича на вітчизняний іконопис, наразі немає.

Мета статті – визначити, який вплив мали філософські ідеї видатного українського мислителя Феофана Прокоповича на мистецтво української ікони початку XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Філософські погляди Феофана Прокоповича формувались в складних історичних умовах і відзначались наполегливими пошуками істини. Його зміна віросповідання, освітня мандрівка до Європи, значний час роботи в Києво-Могилянській академії, близькість до російського царського двору – все це безумовно мало свої впливи на світогляд філософа. Найбільш яскравими рисами його

поглядів дослідники відзначають ренесансний пантеїзм та просвітницький раціоналізм [4, с. 23]. Трактуючи Бога як творця Всесвіту, Ф. Прокопович значно більше схиляється до розуміння Бога як сутності всіх речей, першопричини, вічної істини, досконалого розуму. Подібне розуміння було на той час характерним для мислителів Ренесансу та Просвітництва Європи. Звідси поступово формується відмова від антропоморфного сприйняття Божого образу. Ф. Прокопович прямо говорить, що неправильним є уявлення про те, що Бог має подібні до людини частини тіла, вислів же про це в Біблії вважає алегорією [5, с.4].

Намагаючись очистити православ'я від забобонів та вивести його на більш раціональний рівень, відповідний європейській освіті того часу, Ф.Прокопович закликає підкріплювати віру не просто старовинними переказами та посиланнями на авторитети, а власним досвідом, логічними висновками, спираючись на досягнення науки. Проте в традиціях барокової філософії він закликає шукати Бога в моральних принципах, властивих людській душі доброті та прагненні краси і гармонії. Будь-які докази тих чи інших догматів, виведені лише з Святого Письма, філософ вважав недостатніми, вимагаючи підтвердження раціональними висновками та емпіричним досвідом. Також вважав неможливим те, що суперечить законам природи, при цьому не відмовляючись від віри в чудо. Чудо для нього можливе лише як прояв безпосередньої Божої волі, яка може порушити Богом же встановлений природний порядок речей.

Через своєрідне трактування догматів православної церкви у Феофана Прокоповича було багато проблем як із діячами московської церкви, так і з прибічниками Стефана Яворського. Зокрема, Прокоповича звинувачували у тому, що він заперечує догмат про первородний гріх, заперечує поклоніння іконам тощо. У відповідях на ці звинувачення він змушений був більш докладно пояснювати власні філософські погляди, при цьому він спирається на раціональну логіку та вимагає від своїх опонентів досконалого знання граматики, грецької мови, творів отців церкви та постанов вселенських соборів. Так, в питанні про вшанування ікон він вимагає чітко розмежувати граматичний та богословський смисл терміну «служіння», говорячи, що як звичайне слово цей термін може застосовуватись до будь-яких речей, в богословському ж сенсі служіння повинне бути лише Богові, ікона ж є тільки образом Божим і служіння не заслуговує, а лише вшанування [12, с.57].

Феофан Прокопович був одним з найактивніших діячів реформування офіційної московської церкви, розпочатого за Петра I. Ця релігійна реформа міцніше включила церкву в систему державного врядування, а створення Синоду перетворило церкву на офіційний інститут, підпорядкований державі. З цього часу держава починає наполегливо боротись за вплив на церковне мистецтво, за використання цього мистецтва як засобу реалізації державної політики в духовній сфері. Зміна соціального ідеалу російської церкви, викликана перш за все західними впливами, наблизила церкву до світського життя. Завдяки цьому відбулась зміна і в мистецтві ікони. Іконописці з кінця XVII – початку XVIII ст. все більше уваги стали приділяти дидактичній та пропагандистській функції ікони, намагаючись перетворити її на засіб навернення нових віруючих в лоно офіційної православної церкви та укріплення віри у вже наявної пастви. Водночас посилюється з боку Синоду контроль за дотриманням канону і моральною поведінкою іконописців.

Філософські ідеї Феофана Прокоповича збігались з офіційним курсом російського царського двору на європейський раціоналізм та просвітницький абсолютизм. Це відображалось як в офіційній церковній політиці, спрямованій на посилення позицій церкви в освіті, підвищення освітнього рівня церковнослужителів в дусі раціоналістичного знання, просвітницький вплив церковного мистецтва, знов-таки в раціоналістичному дусі. Відмова від антропоморфного сприйняття Божого образу призвела до появи двох указів Синоду в 1722 р., у яких заборонялось зображувати на іконах Господа Саваофа у вигляді старця, а також євангелістів у вигляді алегорій тварин.

Замість цього пропонувалось надписувати ім'я Саваофа та євангелістів [11].

Раціоналізм Феофана Прокоповича призвів до відходу від запровадженого Стефаном Яворським зацікавлення скульптурою. Якщо Яворський більш схилився до греко-католицтва і був противником протестантизму, то Прокопович дещо симпатизував протестантській філософії і гостро критикував католицьку традицію. Цим викликана запроваджена Синодом заборона на скульптурні зображення та різьблені іконостаси, оскільки будь-яка скульптура сприймається як вплив католицизму і вважається неканонічною. Забороняються також деякі ікони, канонічні з точки зору церкви, але «противні природі, історії і самій істині» - тобто зображення на іконі має перевірятись з точки зору відповідності історичній правді і законам природи [11]. Наприклад, забороняється зображення в іконі Різдва Христового Богородиці, яка лежить, страждаючи від пологових болів, а біля неї баби-повитухи, оскільки про таке не сказано в Євангелії.

Тим самим ікона поступово наближається до картини на релігійну тематику, втрачаючи властиві саме їй риси ірраціонального, трансцендентного. Від іконописців вимагається дотримання пропорцій зображення людського тіла, законів геометрії, перспективи, принципів здорового глузду тощо. Саме цим вимірюється досконалість або недосконалість ікони як витвору мистецтва. Церковне мистецтво повинно стати більш натуралістичним та історичним за своїм характером. За зразок при цьому береться західне світське мистецтво, часто сприйняте механістично, без глибокого осмислення.

Яким чином ці постанови та філософські ідеї відобразились на українській іконі першої половини XVIII ст.? Офіційне підкорення української православної митрополії Московському патріархату, що діяло з 1685 р., запроваджувалось царським урядом поступово і наполегливо, проте деякі ознаки самостійності українська церква зберігала досить довго. Проте за правління Петра I наступ на самостійність української церкви і культури в цілому значно посилюється, від українських ієрархів вимагається узгоджувати зміст і форму богослужіння, церковної світи та мистецтва із московськими зразками, викоринювати національну своєрідність.

Таким чином, можемо стверджувати, що на українське богослов'я, церковну практику та мистецтво іконописання філософські ідеї Феофана Прокоповича мали подвійний вплив. По-перше, цей вплив здійснювався безпосередньо завдяки авторитету видатного церковного діяча в колі мислителів Києво-Могилянської академії, де в цей час відбувається поступовий перехід від барокового світосприйняття до раціоналістичної просвітницької філософії і одним з найактивніших провідників цього процесу був Феофан Прокопович. По-друге, вплив здійснювався опосередковано через здійснюване Прокоповичем ідейне керівництво Синодом, постанови якого були обов'язковими для виконання на всій території Російської імперії, у тому числі і в Україні.

Український іконопис у цей час переживає розквіт стилю козацького бароко, окремою течією наприкінці XVII – на початку XVIII ст. виділяється так зване «мазепинське бароко», пов'язане із меценатською діяльністю гетьмана Івана Мазепи. Для цього стилю характерна пишність, символізм, алегоричність, динамічне протиставлення різних настроїв, ірраціоналізм тощо. Саме в цей час з'являються цілком символічні сюжети, набуває поширення багатофігурність, складність композиції, драматизм сюжету. Досить значний вплив на розвиток іконопису мали ідеї видатного попередника і опонента Феофана Прокоповича – Стефана Яворського [13]. Так, завдяки поширенню ідей С. Яворського в бароковій іконі з'являється просвітницька течія, іконописці сміливіше застосовують критичне раціональне мислення для вибору сюжетів ікони, визначення її композиції. Іконописець вирішує на основі власного вивчення Святого Письма, що саме зображати, як трактувати той чи інший сюжет.

Саме на такому ґрунті запроваджуються зміни, засновані на ідеях Феофана Прокоповича. Органічним продовженням стилю бароко, що панував в українському мистецтві XVIII ст., був стиль романтизму, як вважає Д.Степовик [10]. Саме в романтизмі знайшли продовження такі риси, як сполучення яскравих відтінків, рух, напруженість дії,

психологічна насиченість образу, драматизм тощо. Проте органічний розвиток іконописного мистецтва в Україні протягом XVIII ст. наштовхнувся на активно запроваджуваний царським урядом стиль класицизму, який відповідав ідеям необмеженої державної влади. Перші спроби запровадити цей імперський стиль здійснювались за правління Петра I, а логічного завершення він набув під час правління Катерини II. Незважаючи на те, що цей стиль був чужорідним для українського мистецтва тих часів, ґрунтувався він значною мірою на розробленій Феофаном Прокоповичем концепції раціональної просвітницької культури. Мав місце своєрідний парадокс: зрісши на ґрунті Києво-Могилянської академії, філософські ідеї Прокоповича стали ідейною основою для тієї діяльності, що призвела до втрати цим осередком освіти національної своєрідності.

В бароковій українській іконі поширені були алегоричні та символічні сюжети Христа-Пелікана, Христа-Виноградаря, чаші як символу євхаристії. В цих сюжетах глибока християнська символіка перепліталась з символікою природи, фольклорними мотивами і була глибоко органічною для вітчизняної культури. Натомість російська іконописна традиція тяжіла до відтворення візантійських зразків, а у вказаний час зазнавала впливів як філософських ідей Просвітництва, так і імперського класицизму. З цієї точки зору багато сюжетів здавались, з однієї точки зору, неканонічними, з іншого – невідповідними здоровому глузду і законам природи. Те ж саме стосувалось і характерних для українського бароко національних рис одягу та інтер'єру, зображуваних на іконі, введених в композицію персонажів національної історії тощо. Подібні сюжети суперечили «історичній правді», оскільки буквальне слідування текстам Святого Письма, звичайно, не допускає подібних речей і пояснювались вони внутрішньою трансцендентною логікою піднесення особистості до Божества.

Часи розвитку української ікони, що безпосередньо збігались з діяльністю Феофана Прокоповича як ідеолога російської імперської культури просвітницького абсолютизму, в українській іконі відзначились нетривким часом розквіту стилю рококо. Козацька еліта, відчуваючи неминучу загибель української автономії і в той же час користуючись часто особистою прихильністю монархів та значним суспільним впливом, стверджувала елегантні й вишукані форми мистецтва рококо як своєрідну «лебедину пісню» національного мистецтва. Цей стиль багато в чому продовжував традиції козацького бароко, проте відрізнявся більшою вигадливістю й витонченістю в обрамленнях ікон, змалюванні декоративних елементів тощо. Прикладом можуть бути іконостаси Чернігівщини 40-70-х рр. XVIII ст., виконані на замовлення козацької старшини, де барокова за своєю композицією та виражальними засобами ікона розміщується в картуші, рамка якого повністю виконана в рокайлевому стилі [10]. Згодом на зміну рококо поряд з бароко постає романтизм, а офіційним тлом для обох стилів, не змішуючись із ними, залишається схвалюваний імперією класицизм.

Започатковані в першій половині XVIII ст. ідеї та тенденції іконописного мистецтва набули повного розвитку в другій половині століття. Якщо за життя Феофана Прокоповича його ідеї в іконописі проявлялись у вигляді тенденцій, мотивів тощо, то з другої половини XVIII ст. раціоналістичні тенденції в офіційному імперському дискурсі перемагають остаточно, натомість як своєрідна опозиція формується течія українського романтизму, в тому числі і в іконописі.

Мабуть, найбільш конструктивний вплив на українське іконописне мистецтво мала гносеологічна концепція Феофана Прокоповича. Вважаючи єдиним справжнім джерелом знання чуттєвий досвід, він серед всіх органів чуття найперше місце віддавав зору [4, с.92]. Тому зображувальне мистецтво з його точки зору є одним з найважливіших, а джерелом художнього образу виступає об'єкт реального світу, відображений у відчуттях індивіда.

З точки зору догматики ікони тут виявляється найважливіше зрушення – від богоявлення та боговтілення як основоположної умови, що уможлиблює образ на іконі, до індивідуальних вражень художника, що втілюються в художньому образі як результаті

творчості людини. З одного боку, тут є небезпека перетворення ікони на картину релігійної тематики, яка не несе трансцендентного смислу. З іншого боку, тут чи не вперше виявляється повною мірою новий спосіб взаємовідносин Божества і особистості на основі свободи волі та творчих здібностей людини.

Відповідно сформульовані Феофаном Прокоповичем філософські ідеї мали подвійний вплив на українське іконописне мистецтво XVIII ст. З одного боку, сформульована ним концепція просвітницького абсолютизму сприяла утвердженню імперської культури класицизму на теренах України, що перешкоджало органічному розвитку національних культурних рис та мало негативні результати. З іншого боку, ідеї пріоритету раціонального пізнання, емпіричного шляху отримання знання про оточуючий світ, необхідності логічного роздуму для перевірки будь-яких тверджень значно розширили гуманістичні обрії вітчизняної культури, піднесли людську особистість на новий рівень і тим самим сприяли свободі творчості художника. Ідеї Феофана Прокоповича в майбутньому знайшли своє продовження в творчості Григорія Сковороди, Д.Левицького, В.Боровиковського та інших філософів та іконописців України.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Головні висновки із викладеного матеріалу полягають у тому, що діяльність Феофана Прокоповича як творця культури нового раціоналістичного типу мала надзвичайний вплив на духовне життя України XVIII ст. в цілому та на мистецтво української ікони зокрема. Вплив цей полягав у ствердженні ідей Просвітництва, раціоналізму, емпіричного пізнання світу, розуміння об'єктивного характеру історичного процесу та творчої свободи людини. На основі цих ідей було значною мірою сформовано філософські ідеї Києво-Могилянської академії першої половини XVIII ст., які, в свою чергу, відобразились у діяльності київської мистецької школи цього часу, що була зразком для всієї Лівобережної України і на основі якої протягом XVIII ст. тут розквітло козацьке «пишне» бароко.

В той же час працюючи при російському царському дворі поряд із Стефаном Яворським, часом як його продовжувач, часом як опонент, Феофан Прокопович є одним з творців концепції російської імперської культури просвітницького абсолютизму, яка мала значною мірою негативний вплив на розвиток українських національних культурних традицій. Водночас гострий розум і полемічний талент Феофана Прокоповича, його наполеглива та енергійна праця дали можливість цій імперській культурі не залишитись в рамках змертвілого візантинізму, а вийти на європейські обрії, орієнтуватись на кращі зразки мистецтва класицизму.

Важливе зрушення відбувається завдяки діяльності Феофана Прокоповича в царині догматичного обґрунтування ікони. По-перше, в питанні про можливість зображення Божого образу в іконі акцент переноситься з догмату про боговтілення і богоявлення на історичний аспект, а саме на свідчення очевидців та докази, наведені в історичних текстах. По-друге, в питанні про вшанування ікон, спираючись на постанови Сьомого Вселенського собору, Ф.Прокопович звертає увагу на граматичні категорії вислову «служіння», доводячи, що це слово з грецької мови повинне перекладатись як «вшанування», а не як «поклоніння». Таким чином, піддається сумніву літургійний зміст ікони і вона перетворюється лише на зоровий чуттєвий образ, що наближає людину до Бога.

В даній статті ідеї Феофана Прокоповича, що мали вплив на догматичне обґрунтування іконопису, за браком місця були скоріше окреслені, ніж докладно висвітлені. Їх подальше дослідження планується в майбутньому. Також необхідно з'ясувати, які філософи із кола Феофана Прокоповича були продовжувачами його діяльності. Отримані результати дадуть можливість значно краще висвітлити як образ видатного вітчизняного діяча культури, так і історію української ікони відповідного періоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький В.С. Українська національна еліта XVII-XVIII ст.: Феофан Прокопович // Схід. - № 9-10(18-17). - 1997. - С.53-56.

2. Коваль Д.П. Ідеї Ф.Прокоповича щодо оновлення богословської освіти в Києво-Могилянській академії // Гілея: Науковий вісник. – 2012. – Вип.63. – С.23-31.
3. Морозов П.О. Феофан Прокопович как писатель. – М.: Книга по требованию, 2012. – 410 с. (Репринт)
4. Нічик В.М. Феофан Прокопович. – М.: Мысль, 1977. – 192 с.
5. Прокопович Ф. Сокращенное христианское учение... - СПб., 1765.
6. Прокопович Ф. Сочинения. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 506 с.
7. Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – К.: Наук. думка, 1979. – Т.1. – 512 с.; К., 1980. – Т.2. – 552 с.; К., 1981. – Т.3. – 524 с.
8. Самарин Ю. Стефан Яворский и Феофан Прокопович // Самарин Ю.Ф. Избранные произведения. – М., 1996. – С.17-409.
9. Смирнов В. Г. Феофан Прокопович. — М.: Соратник, 1994. – 222 с.
10. Степовик Д. В. Історія української ікони Х – ХХ століть. – К.: Либідь, 1996. – 440
11. Успенский Л.А. Богословие иконы Православной Церкви. – Переславль: Изд-во братства во имя святого князя Александра Невского, 1997. – 656 с.
12. Чистович И. Феофан Прокопович и его время. - СПб., 1868. – 752 с.
13. Шалашна Н.М. Філософські погляди Стефана Яворського та іконопис українського бароко // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х.: Колегіум, 2012. – Вип.45. – С.8-12.
14. Шкіль С.О. Вплив ідей протестантизму на формування світогляду Феофана Прокоповича [Текст]: дис... канд. філос. наук: 09.00.11 / Шкіль Світлана Олександрівна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 171 арк.